

Filosofija ir marksizmo-leninizmo diegimas Lietuvos aukštosiose mokyklose 1944–1947 metais

Laurynas Peluritis

Doktorantas
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
El. paštas: lpeluritis@gmail.com

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjamas sovietinio marksizmo (marksizmo-leninizmo) diegimas į Lietuvos aukštojo mokslo sistemą 1944–1947 m. Remiantis archyviniais šaltiniais ir esama istoriografija apžvelgiama aukštojo mokslo sistemos raida Lietuvoje pirmaisiais sovietinės okupacijos metais, marksizmo-leninizmo bei sovietinės ideologijos diegimas Vilniaus valstybiniame universitete, ideologinių tekstų vertimo, publikavimo ir diseminacijos klausimai. Sovietinio marksizmo diegimas Lietuvos aukštosiose mokyklose 1944–1945 m. buvo vykdomas forsuočiai, chaotiškai, dėstymo organizavimas ir ideologinės literatūros parengimas vyko lėtai, trūko personalo ideologinių kursų dėstymui. Pirmiau marksizmo-leninizmo kaip dėstomo dalyko įdiegimo ir atidžios ideologinės kontrolės ėjo formalių institucijų sukūrimas.

Reikšminiai žodžiai: sovietinis marksizmas, marksizmas-leninizmas, sovietinė filosofija, aukštasis mokslas.

Philosophy and the Implementation of Marxism-Leninism in Lithuania's Higher Education Institutions from 1944 to 1947

Summary. The article examines the introduction of Soviet Marxism (Marxism-Leninism) into the Lithuanian higher education system in 1944–1947. Based on archival sources and existing historiography, this paper explores the development of the higher education system in Lithuania during the first years of the Soviet occupation, including the translation, publication, and dissemination of ideological texts. It is argued that the introduction of Soviet Marxism in Lithuanian higher education institutions in 1944–1945 was carried out in a forced and chaotic manner, the organization of teaching and the preparation of ideological literature was slow, and there was a lack of staff to teach ideological courses. First came the creation of formal institutions (departments, divisions, institutes), and only then a consistent introduction of Marxist-Leninist teachings and the implementation of ideological control.

Keywords: Soviet Marxism, Marxism-Leninism, Soviet Philosophy, Higher Education.

Jeigu priimtume Arūno Streikaus tezę, kad sovietų režimas buvo „ideokratinio tipo“¹, tai vienas svarbių Lietuvos sovietizacijos 1940–1941 m. ir nuo 1944 m. elementų turėjo būti marksizmo-leninizmo diegimas aukštosiose mokyklose. Šios ideologijos diegimo tyrimas svarbus tiek apskritai tyrinėjant Lietuvos aukštųjų mokyklų istorijos sovietinį tarpinį, tiek Lietuvos filosofijos istoriją, nes pastarosios tyrinėjimai dar tik išibėgėja (palyginti su sovietologiniais istorijos tyrimais kitose srityse: istoriografijoje, literatūroje, religiniame gyvenime, visuomenės ir kasdienybės tyrimuose). Šiuo metu nuoseklius sovietinio laikotarpio filosofijos tyrimus daugiausia vykdo Gintaras Kabelka², kiti autoriai priartėja prie sovietinės politinės minties studijų³ ar sovietinių etikos tyrinėjimų (ateizacijos kontekste)⁴, tačiau vientisa sovietinio marksizmo ir filosofijos Lietuvoje sovietmečiu studija dar nėra atlikta.

Didelė dalis šios temos aspektų ir problemų yra tyrinėti tik paviršutiniškai arba kol kas išvis nesulaukė mokslininkų dėmesio. Viena iš tokių neišnagrinėtų temų – marksizmo-leninizmo (kaip svarbiausio ideologinio dalyko) įvedimas į akademinę aplinką pirmaisiais okupacijos metais ir nemarksistinės filosofijos išstūmimas iš akademinio ir intelektualinio diskurso. Ideologijos ir jos diegimo pažinimas taip pat svarbus siekiant tinkamai interpretuoti sovietinio aukštojo mokslo sistemos tikslus ir joje mėgintą diegti pasaulėvaizdį. Tiesa, šiame tekste bus telkiamasi daugiausia į konkrečiai marksizmo-leninizmo, dialektinio ir istorinio materializmo dėstymą studentams ir dėstytojams, platesnį ideologinės ir politinės indoktrinacijos ir propagandos lauką paliekant nuošalyje. Tokį teminį apsiribojimą lemia aplinkybė, kad sovietinio marksizmo poveikis istoriografijai ir filosofijai, taip pat apskritai visuomenei (ypač inteligentijai) apmąstytas ir nagrinėtas istorikų ir filosofų bendruomenėse⁵.

Istoriškai susiklostė, kad nuo XIX a. ir ypač XX a. pagrindinė filosofijos tyrimų ir studijų institucija Vakaruose tapo universitetai. Tarpukariu įkurtame Lietuvos (vėliau Vytauto Didžiojo) universitete dirbo ir svarbiausi to laikotarpio Lietuvos filosofai – Stasys Šalkauskis, Vosylius Sezemanas, Izidorius Tamošaitis, Levas Karsavinas, Pranas Kuraitis, vėliau ir Antanas Maceina, studijas čia baigė Juozas Girnius. Todėl filosofijos likimas ir transformacijos glaudžiai susijusios ir su tuo, kas vyko su aukštosiomis mokyklomis apskritai. Lietuvos okupacija 1940 m. ir reokupacija 1944 m. įvyko jau esant gana apibrėžtai stalininei marksizmo-leninizmo „ortodoksijai“, daugiau ar mažiau nusistovėjusiai ideologinių kadru rengimo sistemai ir kryptingai veikiant represinių struktūrų aparatui. Šie trys dėmenys yra vieni iš svarbiausių kalbant ir apie Lietuvos aukštojo mokslo sovietizavimą nuo 1944 m. vasaros. Taigi Lietuvos okupacija reiškė tiek ligtolinio filosofijos diskurso, iš esmės kurto Vytauto Didžiojo universitete, cenzūrą, tiek stalininio marksizmo įtvirtinimą bei represijas. Atėjus antrajai sovietinei okupacijai Vytauto Didžiojo ir Vilniaus universitetuose iš iki tol Lietuvoje dėsčiusių filosofų liko

¹ A. Streikus, 2018, p. 11.

² Žr. G. Kabelka, 2010, 2012, 2013, 2019.

³ Žr. J. Dementavičius, 2015; J. Dementavičius, A. Jankauskas, K. Girnius et al., 2013.

⁴ N. Putinaitė, 2015.

⁵ Pavyzdžiui: L. Donskis, 1999; A. Jokubaitis, 1999; N. Putinaitė, 2007; T. Sodeika, A. Sverdiolas, 1991; M. P. Šaulauskas, 1998; A. Švedas, 2009.

tik L. Karsavinas ir V. Sezemanas (tiesa, ir jie netrukus buvo pašalinti iš akademinų pozicijų ir išvežti į lagerius). Kiti arba pasitraukė į Vakarus (A. Maceina, J. Girmius), arba buvo greitai išstumti iš akademijos ir represuoti (pavyzdžiui, Juozas Keliuotis, Pranas Kuraitis), jei to dar nepatyrė per pirmąją sovietinę okupaciją (Pranas Mantvydas, Pranas Dovydaitis). Tad marksizmo-leninizmo diegimas buvo artimai susijęs su filosofijos dalyko ir jį dėstančių akademikų išstūmimu. Ideologijos diegimo tyrimas svarbus tiek apskritai tyrinėjant Lietuvos aukštųjų mokyklų istorijos sovietinį tarpinį, tiek Lietuvos filosofijos istoriją. Aukštosios mokyklos ir jų likusieji bendruomenės nariai, jeigu ir nebuvo aktyvūs sovietų valdžios bendradarbiai iki tol, turėjo aktyviai stengtis prisitaikyti: atitinkamai keisti savo dėstymo turinį, mėginti perprasti ideologiją ir jos primetamas naujas žaidimo taisykles.

Tyrimo tikslas. Apžvelgti sovietinio marksizmo diegimą į aukštojo mokslo institucijų tinklą ir akademinę terpę remiantis prieinamais archyviniais šaltiniais ir esama istoriografija. Tyrimo uždaviniai: 1) Išsiaiškinti, kaip vyko marksizmo-leninizmo diegimas į pokariu besiformuojantį aukštųjų mokyklų ir akademinų institucijų tinklą. 2) Kaip konkretų pavyzdį ištirti marksizmo-leninizmo diegimą Vilniaus valstybiniame universitete, kuris laikytinas svarbiausia aukštojo mokslo įstaiga pokario Lietuvoje. 3) Apžvelgti, kaip vykdyta ideologinių sovietinio marksizmo tekstų sklaida ir nemarksistinių tekstų eliminavimas.

Tyrimo objektas. Filosofijos pakeitimas sovietine ideologija (marksizmu-leninizmu) kaip privalomu teoriniu ir akademinu dalyku.

Metodologija. Tyrimui būdingas metodinis pliuralizmas ir eklektiškumas, kaip pagrindinį metodą galima nurodyti istorinį-aprašomąjį.

Problemos iširtumas ir istoriografija. Sporadiški (ir labai retai kritiški) Lietuvos filosofijos istorijos tyrimai itin mažai dėmesio skiria pirmiesiems reokupacijos metams⁶. Ši tendencija ypač išryškėja lyginant su bendru istorikų įdirbiu tiriant visos šalies, jos kultūros ir konkrečių mokslo šakų sovietizaciją⁷. Tačiau pats sovietinis marksizmas, žvelgiant iš istorinės perspektyvos, lietuviškajame filosofijos diskurse anaip tol ne nauja, o įvairiai tyrinėta sritis⁸. Aukštųjų mokyklų pirmieji pokario metai ir raida taip pat nagrinėti ne viename aukštųjų mokyklų istoriją apžvelgiančiame leidinyje, disertacijoje ar moksliniame darbe⁹. Sovietinio marksizmo-leninizmo diegimas ir sklaida įvairiais rakursais taip pat nagrinėti dar sovietmečiu, tiesa, dėl jų ideologinio krūvio didžiąją dalį tokių studijų (bent šio tyrimo kontekste) galima laikyti istoriniais šaltiniais, o ne istoriografinėmis pozicijomis polemikai¹⁰. Filosofų bendruomenėje 1944–1959 m. laikotarpis

⁶ Žr. B. Genzelis, 1997; A. Jankauskas, 2011; E. Nekrašas, 2008; R. Plečkaitis, 2007.

⁷ J. R. Bagušauskas, A. Streikus, 2005; A. Anušauskas, J. Banionis, Č. Bauža (et al.), 2005; A. Streikus, 2005; T. Vaiseta, 2018; D. Blažytė-Baužienė, 2011.

⁸ Ryškiausi išsivijęs ir tarpukario filosofų tyrinėjimų pavyzdžiai: J. Girmius, 1964; A. Maceina, 1969; S. Yla, 2012. Dabartiniai tyrinėjimai: G. Kabelka, 2020a; 2020b.

⁹ Žr. A. Bumblauskas, A. Jakubčionis, S. Jegelevičius et al., 2009; A. Bumblauskas, Z. Butkus, V. Gričius et al., 2016; A. Gasiulytė, 2017; A. Pūraitė, 2011; A. Kiveris et al., 2015.

¹⁰ Žr. V. Lašas, Z. Žemaitis, 1967; A. Bendžius, 1973; R. Šarmaitis, 1976; *Vilniaus universiteto istorija 1940–1979*, Vilnius: Mokslas, 1979.

paprastai įvardijamas kaip filosofijos „neegzistavimo“ laikas, kai visiškai nebuvo jokios akademinės laisvės, dominavo stalinistinė marksizmo-leninizmo ortodoksija, daugiausia dėstė iš Rusijos atsiųsti dėstytojai¹¹. Tai nėra visiškai tikslus situacijos apibūdinimas, nes tuo laiku tiek aktyviai reiškęsi vietiniai marksistai (pavyzdžiui, Genrikas Zimanas, Eugenijus Meškauskas), tiek į filosofijos studijas atėjo nauji tyrinėtojai, vėliau svariai prisidėję prie filosofinio diskurso transformacijų žengiant anapus marksistinės filosofijos (pavyzdžiui, Kristina Rickevičiūtė). Nėra tikslo ir sakyti, kad dominavo vien tik iš Rusijos atsiųsti dėstytojai, nes pirmasis (ir kurį laiką vienintelis) dėstytojas, pavyzdžiui, Vilniaus universitete, kaip tik buvo lietuvis – E. Meškauskas, kuris taip pat vadovavo Istorijos-Filologijos fakultetui svarbiu jo sovietizavimo laikotarpiu (ėjo dekanu pareigas 1947–1956 m.).

Šaltiniai. Šiame straipsnyje naudojamos dvi pagrindinės šaltinių grupės: 1) Iš pirmųjų šaltinių daugiausia remiamasi Lietuvos centriniam valstybės archyve saugomais dokumentais: Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos (LSSR) švietimo liaudies komisariato bylomis, komisaro įsakymais ir susirašinėjimu su aukštųjų mokyklų vadovais (LCVA, f. R-762), taip pat Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomais senato protokolais (VU RS, f. 98), pavieniais dokumentais ir rankraščiais. Taip pat LSSR MA (LCVA, f. R-1001) ir leidyklos „Mintis“ (LCVA, f. R-392) fonduose saugomais dokumentais. Pastarasis fondas leidžia susipažinti su leidybos planais ir procesais leidybai rengiant svarbius sovietinės ideologijos tekstus. 2) Publikuoti archyviniai šaltiniai, atskleidžiantys vyraujančias tendencijas okupuotoje šalyje diegiant ideologiją, esminius politinius ir ideologinio darbo organizavimo uždavinius bei problemas.

Chronologinės ribos. Straipsnyje koncentruojamasi į pradinį sovietinio marksizmo diegimo etapą, Lietuvoje prasidėjusį 1944 m. vasarą ir trukusį daugmaž iki 1947 m. (atsiribojant nuo vėlesnių stalinistinio laikotarpio procesų, kai jau buvo ne tik bandoma „prisivyti“ bendrą marksizmo-leninizmo diskursą, bet ir reaguojama į pokyčius sovietiniame marksizme, griežtinta kontrolė ar intensyvėjo represijos). Galima atožvalga ir į bendresnę sovietinės filosofijos periodizacijos problematiką: laikotarpis nuo XX a. trečio dešimtmečio vidurio iki 1947 m. dažnai vadinamas tyliuoju sovietinės filosofijos istorijos laikotarpiu – pasirodo labai mažai straipsnių, knygų, drastiškai sumažėjęs ginamų disertacijų skaičius. Naujo etapo sovietinėje filosofijoje pradžia visų pirma siejama su A. Ždanovo pranešimu 1947 m. birželį SSRS Mokslų akademijos Filosofijos instituto konferencijoje, kurio tikslas buvo suaktyvinti filosofų įsitraukimą į naujausias ideologines diskusijas, ir kaip reakcija į A. Ždanovo kritiką žurnalo *Voprosy filosofii* įkūrimu¹². Lietuvoje naujo etapo pradžią ženkliu Filosofijos katedros įkūrimas Vilniaus valstybiniam universitetui 1947 m. rudenį. Chronologinės ribos straipsnyje peržengiamos tiek, kiek reikia norint suprasti apsibrėžtą laikotarpį ar problematiką.

¹¹ Tokią poziciją palaikė tiek R. Plečkaitis, tiek naujos kartos tyrėjas G. Kabelka. G. Kabelka savo bendrojoje Lietuvos filosofijos raidos periodizacijoje pateikia tokį įvertinimą: „1945–1959 m. – filosofijos neegzistavimo laikotarpis: prieškarinio filosofų absoliuti dauguma buvo pašalinta, naujų vietinių specialistų beveik neparengta (vos keletas apsigynė disertacijas Maskvoje). Nėra filosofinių periodinių leidinių, nerašomos filosofinės monografijos. Leidžiama verstinė, daugiausia ideologinė ar ateistinė literatūra“ (G. Kabelka, 2012, p. 111).

¹² K. G. Ballestrém, 1963, p. 116; E. van der Zweerde, 1997, p. 40.

Nuo mokslo ir studijų institucijų perėmimo ir kūrimo iki „ideologinio darbo“ pradžios

Pasirengimo naujai Lietuvos švietimo ir ugdymo įstaigų sovietizacijos bangai pradžia galima laikyti LSSR švietimo liaudies komisariato įkūrimą LSSR Liaudies komisarų tarybos (LKT) 1944 m. sausio 25 d. nutarimu Nr. 32¹³. 1944 m. liepos 15 d., Vilniū sovietams perėmus iš Vokietijos karinių pajėgų kontrolės, LSSR švietimo liaudies komisaras Juozas Žiugžda paskelbė, kad liepos 14 d. Lietuvos švietimo liaudies komisariatas sugražintas į Vilniū, „Raudonajai Armijai atvadavus nuo vokiškųjų fašistinių grobikų Lietuvos TSR sostinę“¹⁴.

Sovietų okupuotoje Lietuvoje aukštųjų mokyklų tinklas pradėtas kurti ant pagrindo tų aukštųjų mokyklų, kurios veikė tarpukario Lietuvoje iki Antrojo pasaulinio karo ir jo metu (iki kol jų veikla, bent jau studijų požiūriu, nutrūko 1943 m. kovo mėnesį). Aukštosios mokyklos turėjo tapti naujų sovietinių piliečių formavimo ir kadro rengimo vieta. Žinoma, dauguma aukštųjų mokyklų (ypač Vilniaus universitetas) per karo metus smarkiai nukentėjo, tad daug kur sovietinio aukštojo mokslo kūrimas prasidėjo turint tik aukštosios mokyklos pavadinimą, įvairios būklės patalpas, dalį personalo, kurį dar reikėjo pakviesti sugrįžti. Sprendžiant iš to laikotarpio LSSR švietimo liaudies komisaro įsakymų, pagrindinės ir svarbiausiomis laikytos aukštosios mokyklos sovietizuojamoje Lietuvoje pirmaisiais pokario metais buvo: Vilniaus valstybinis universitetas (VVU), Valstybinis Kauno Vytauto Didžiojo (VDU) universitetas (1946 m. jis vėl pervadintas Kauno valstybiniu universitetu, o 1947 m. pradėtas skaidyti, dalis fakultetų prijungta prie VVU, o 1950 m. spalio 31 d. SSRS Ministrų Tarybos nutarimu Kauno universitetas pertvarkytas į Kauno politechnikos institutą ir Kauno medicinos institutą), Vilniaus pedagoginis institutas (VPI). Tačiau prie aukštųjų mokyklų taip pat reikia paminėti mokytojų seminarias, Vilniaus ir Kauno dailės institutus, Žemės ūkio institutą Kaune, 1945 m. Kaune įkurtą Lietuvos valstybinį kūno kultūros institutą ir tais pačiais metais įkurtą Vilniaus valstybinę konservatoriją¹⁵. Iš karto po karo VVU sudarė aštuoni fakultetai: Istorijos ir filologijos, Teisės mokslų, Ekonomikos mokslų, Fizikos ir matematikos, Chemijos, Gamtos mokslų ir Miškų mokslų. VDU buvo keturi fakultetai: Technologijos, Statybos, Medicinos ir Istorijos ir filologijos. VPI 1944 m. sudarė tik trys fakultetai: Istorijos ir filologijos, Matematikos-fizikos, Gamtos-geografijos. 1945 m. pakeitus Instituto struktūrą, jame jau buvo aštuoni fakultetai: Lietuvių kalbos ir literatūros, Rusų kalbos ir literatūros, Svetimų kalbų, Istorijos, Gamtos mokslų, Geografijos, Fizikos-matematikos ir Pedagogikos.

Kaip svarbi institucija, diegianti ideologiją ir vėliau prisidėjusi formuojant filosofijos lauką, paminėtina ir Respublikinė aukštoji partinė mokykla prie LKP CK (įkurta

¹³ „Dėl Lietuvos TSR liaudies komisariatų ir centrinių įstaigų veiklos atkūrimo bei jų komplektavimo“, in: LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 15, l. 13.

¹⁴ „LTSR Švietimo Liaudies Komisaro įsakymai (cntr. įst.)“, in: LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 1, l. 1.

¹⁵ Koncentruota aukštųjų mokyklų tinklo raidos ir konkrečių aukštųjų mokyklų transformacijų apžvalga atlikta Aušrinės Zulumskytės (Žr. A. Zulumskytė, 2014), o mokslo institucijų kūrimasis, transformacija ir kontrolė pirmaisiais okupacijos metais tirta Danutės Blažytės-Baužienės (Žr. D. Blažytė-Baužienė, 2014).

1945 m., 1956 m. pertvarkyta į Vilniaus aukštąją partinę mokyklą), nes iš jos į MA Filosofijos katedrą ir vėliau įkurtą Filosofijos, sociologijos ir teisės skyrių atėjo veikėjų, tokių kaip Jonas Macevičius. 1946 m. taip pat, kaip Markso-Engelso-Lenino instituto (sutrumpintai IMEL, vėliau pertvarkytas į Marksizmo-leninizmo institutą prie SSKP CK) filialas, įkurtas Partijos istorijos institutas prie LKP CK.

Apskritai pasirengimas naujiems mokslo metams 1944 m. vyko labai chaotiškai. Nuoseklus parengto plano nebuvo, svarbiausias prioritetas buvo valdžios įtvirtinimas, institucijų kūrimas ir perėmimas, o kiti klausimai palikti vėlesniam laikui. Pirmieji švietimo liaudies komisaro įsakymai daugiausia buvo dėl tokių dalykų kaip personalo skyrimas, inventorizavimas ir ūkiniai darbai, sudarytos kelios komisijos vokiečių okupacijos metu padarytiems nuostoliams tirti. Formaliai aukštosios mokyklos atnaujino veiklą 1944 m. lapkričio 13 d. (tą dieną buvo priimtas LSSR LKT nutarimas „Dėl Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų veiklos atnaujinimo“, o juo patvirtintos priėmimo į universitetus ir Vilniaus pedagoginį institutą taisyklės).

Kaip pažymi A. Pūraitė, „teisinio reguliavimo priemonėmis legitimizuotas jau įvykęs procesas, nes faktiškai paskaitos buvo prasidėjusios jau spalio mėnesį, iškilmingos mokslo metų pradžios pagal sovietinę tradiciją pažymėtos lapkričio 7 d. Realiai pasiruošimas Vilniaus ir Vytauto Didžiojo universitetų ir Pedagoginio instituto atkūrimui prasidėjo dar rugpjūčio–rugsėjo mėnesiais. Aukštojo mokslo institucijose prasidėjo sudėtingas fakultetų ir katedrų kūrimosi, personalo rinkimo procesas, kuriam tiesiogiai vadovavo komunistinė valstybės valdžia“¹⁶. A. Pūraitės pozicijos pagrįstumas regimas ir žiūrint švietimo liaudies komisaro 1944 m. įsakymus ir jo susirašinėjimą su VVU rektoriumi Kazimieru Bieliuku¹⁷. Aukštosios mokyklos (lygiai kaip ir pats Švietimo komisariatas) visų pirma rūpinosi dėstytojų surinkimu ir jų kandidatūrų, katedrų narių suderinimu su liaudies komisaru. LSSR švietimo liaudies komisariato nuostatuose numatyta ir tai, kad LSSR švietimo liaudies komisaras skiria aukštojo mokslo įstaigų rektorius, prorektorius, direktorius, katedrų vedėjus, teikia šias kandidatūras tvirtinti „(Visa)Sajunginiam aukštųjų mokyklų komitetui prie SSRS Liaudies Komisarų Tarybos, taip pat skiria aukštųjų mokyklų profesorius ir docentus, fakultetų dekanus ir prorektorius padėjėjus“¹⁸.

A. Zulumskytė pažymi, kad: „Ideologizuotam Vilniaus valstybiniam universitetui skirtas pagrindinis vaidmuo rengiant mokslo kadrus, kvalifikuotus sovietinius specialistus <...>. Klasikinės aukštosios mokyklos gyvavimo ir mokslo plėtros jose tradicijas sovietmečio pradžioje užgožė ir sovietinė socialinė politika, deklaravusi aukštojo mokslo masiškumo, prieinamumo visiems gyventojų sluoksniams ir kitus socialistinius principus“¹⁹. Aukštosios mokyklos turėjo pagal SSRS normas pritaikyti savo statusus ir programas. Universitetuose taip pat buvo įsteigtos marksizmo-leninizmo pagrindų katedros, o kitose aukštosiose mokyklose pradėtos rengti šio kurso dėstytojų programos.

¹⁶ A. Pūraitė, 2011, p. 71.

¹⁷ „Vilniaus valstybinio universiteto rektorius raštai dėl darbuotojų skyrimo, universiteto dėstytojų ir studentų sąrašai“, in: LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 4366.

¹⁸ Aurelija Pūraitė, 2011, p. 72.

¹⁹ A. Zulumskytė, 2014, p. 113.

Organizuojant ideologinį ir politinį švietimą 1944 m. pabaigoje švietimo liaudies komisaras įpareigojo Vilniaus ir Kauno valstybinių universitetų rektorius gruodžio 19–22 d. organizuoti studentams pranešimus „apie tarptautinę padėtį, apie Tėvynės karo eigą, Tarybų Lietuvos atstatomąjį darbą, mūsų uždavinius vokiškųjų fašistinių grobikų sutriuškavimo darbe ir apie vokiškosios okupacijos padarinių likvidavimą Lietuvos TSR žemės ūkyje“²⁰.

Tačiau bendrai žiūrint į LSSR švietimo liaudies komisaro įsakymus dėl aukštųjų mokyklų, marksizmo-leninizmo pagrindų dėstymas 1944–1945 m. akcentuotas menkiau negu ideologiniai šūkių ar karinio parengimo kursai. Taip galėjo būti ir dėl to, kad universitetų ir aukštųjų mokyklų atsikūrimas vyko sunkiomis materialinėmis sąlygomis, trūko patalpų, o ir esamos dažnai buvo prastos būklės²¹. Didžiulių problemų organizuojant studijas turėjo ir Vilniaus universitetas. Kaip pažymi Vygintas Bronius Pšibilskis: „Po pakartotinių raginimų, asmeniškų kvietimų į Vilnių susirinko 24 profesoriai ir docentai (31 proc. dirbusių prieš karą), 34 jaunesniojo mokslo personalo nariai (22 proc.) ir 82 ūkio bei administracijos darbuotojai (31 proc.) (apytikris išlikusių studentų skaičius nustatytas tik prasidėjus pirmiesiems akademiniams metams – 500, arba apie 18 proc. prieškarinio studentų.“²² VVU studentų priėmimas vyko iki spalio 15 d., o parengiamosios paskaitos pradėtos spalio 16 d.

Būta ir bendresnių nutarimų dėl sovietinės ideologijos diegimo. 1944 m. lapkričio 24 d. LKP(b) CK biuras priėmė nutarimą skleisti visuomenėje materialistinę pasaulėžiūrą ir „kelti“ Lietuvos gyventojų kultūros lygį (tą pačią dieną, kurią formaliai duris atvėrė Vilniaus pedagoginis institutas)²³. Apskritai marksizmo-leninizmo diegimas aukštosiose mokyklose nebuvo išskirtinis ar specialiai išskiriamas iš kitų kultūros ir visuomenės laukų. Tai gerai matoma žvelgiant į to meto LKP(b) nutarimus ir pranešimus²⁴. LKP(b) pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus 1944 m. gruodžio 27 d. pranešime LKP(b) CK IV plenumo teigė: „Ypač svarbus mūsų partinių organizacijų uždavinys yra visokeriopa kelti inteligentijos ideologinį lygį, apginkluoti ją galingu bolševizmo ideologiniu ginklu – marksizmo-leninizmo pagrindų žinojimu <...>. Siekiant pakelti marksistinės-lenininės teorijos studijavimo darbą į reikiamą lygį, būtina pirmiausia sustiprinti CK lektorių grupę ir sukurti lektorių grupes miestų komitetuose. Būtina visiškai sukomplektuoti partinius kabinetus ir sudaryti sąlygas organizuoti pagalbą bei konsultacijas savarankiškai

²⁰ „LTSR Švietimo Liaudies Komisaro įsakymai (cntr. įst.)“, in: LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 1, l. 175.

²¹ Leidinyje *Lietuvos edukologijos universiteto raidos bruožai* pažymima: „Pirmieji pokario mokslo metai prasidėjo 1944 m. lapkričio 24 d., susirinkus 70 studentų. J. Aleknai teko pasirūpinti, kurgi skaityti paskaitas, – teko prisiglausti Pavyzdinės pradžios mokyklos patalpose, Gedimino pr. 22. Tais metais buvo atkurtas trijų fakultetų darbas <...>. Dalį paskaitų, Instituto administracijai suderinus tai su kitų institucijų vadovybe, teko organizuoti Vilniaus universiteto, Dailės instituto ar net Švietimo komisariato rūmuose“ (A. Kiveris et al., 2015, p. 28). VVU situacija irgi buvo problemiška: „Iš 29 404 m² patalpų, naudotų iki karo administracijos ir mokslo bei mokymo reikalams, universitetui buvo likę tik 3 906 m², arba 13 proc.“ (V. B. Pšibilskis, 1994, p. 266).

²² V. B. Pšibilskis, 1994, p. 266–267.

²³ A. Kiveris et al., 2015, p. 28.

²⁴ Žr. „LKP(b) CK biuro nutarimas dėl komunistinės ideologijos skleidimo Lietuvos kaime ir atitinkamų įstaičių steigimo. 1945 m. kovo 2 d.“, „LKP(b) CK biuro ir LSSR LKT bendras nutarimas dėl lietuvių meno sovietizavimo. 1945 m. gegužės 25 d.“, „LKP(b) CK biuro ir LSSR LKT bendras nutarimas dėl kino panaudojimo bolševikinei propagandai. 1945 m. gruodžio 14 d.“ (J. R. Bagušauskas, A. Streikus, 2005).

studijuojantiems mūsų partijos istoriją ir teoriją.²⁵ Taigi gerai parengtų ir marksistinę-lenininę ideologiją išmanančių kadro trūko ir pačiose partinėse LKP struktūrose (tas deficitas atsiliepė ir skiriant dėstytojus aukštosioms mokykloms).

Užtruko ir normaliai parengti dėstymo planus visose aukštosiose mokyklose. Pavyzdžiui, Kauno mokytojų seminarijoje naujas dėstymo planas seminarijos mokytojams, kuris visiškai atitiktų naujosios valdžios reikalavimus, buvo parengtas tik 1945 m. pabaigoje ir numatytas pradėti įgyvendinti 1946 m. Jame numatytos paskaitos tokiomis temomis: „1-2-3 Dialektinis ir istorinis materializmas – filosofinis visų mokslo dalykų dėstymo pagrindas. 4 Istorijos dėstymas istorinio materializmo metodu. 5 Istorinis ir klasinis ugdymo pobūdis. 6 Tarybinės pedagogikos esmė. 7 Literatūros dėstymas istorinio materializmo metodu. 8-9 gamtos mokslų dialektika. 10 Kapitalistinė ir socialistinė demokratija. 11 Tautinis auklėjimas tarybinėje mokykloje. 12 Tarybinės mokyklos moksleivių pasaulėžiūros sudarymas.“²⁶ Paskaitas numatyta skaityti Pedagogų tarybos posėdžių metu, kurie turėjo vykti bent tris kartus per du mėnesius. Mokiniam numatytas „nepamokinio meto visuomeninio bei politinio auklėjimo darbo planas“, kurį sudarė paskaitų ciklas „paprastesnėmis“ temomis: „1-2 Žmogaus kilmė darvinizmo šviesoje. 3 Visuomenės istorijos dialektika. 4-5-6 Penki pagrindiniai visuomenės gamybinių santykių tipai: pirmykštis–bendruomeninis, vergovinis, feodalinis, kapitalistinis, socialistinis. 7-8 Kapitalizmo esmė ir istorija marksizmo-leninizmo šviesoje. 9-10 Imperializmas – aukščiausioji ir paskutinė kapitalizmo stadija. 11 Didžiosios Spalių Revoliucijos istorinė reikšmė. 12 Stalino Konstitucija – socializmo pergalės TSRS dokumentas. 13 Leninas ir Stalinas – pirmosios pasaulyje socialistinės valstybės vadai. 14 Kapitalistinė ir socialistinė demokratija. 15 Tautinis klausimas TSRS. 16. TSRS švietimo sistema.“²⁷ Taip pat numatyta tarptautinių ir svarbiausių įvykių apžvalga (t. y. „ideologiškai teisingas“ jų aiškinimas). Abiejų tipų užsiėmimų lankymas numatytas kaip privalomas visiems mokiniams. Vis dėlto nėra jokių duomenų apie tai, kaip šios paskaitos buvo įgyvendintos.

Nors su studijomis tiesiogiai nesusijusi, tačiau mokslo srityje labai svarbią vietą užėmė LSSR Mokslų akademija (LSSR MA). Pirmą kartą ji sukurta dar 1940 m., tačiau po karo ji vėl buvo įkurta ir formuojama iš naujo. 1945 m. LSSR Ministrų Taryba vasario 13 d. nutarimu Nr. 66 paskyrė organizacinį LSSR MA komitetą, kuriam vadovavo Juozas Matulis, o su juo komitete turėjo dirbti J. Žiugžda ir Juozas Bulavas (komitetas, bent jau savo veiklos pradžioje, taip pat turėjo vykdyti MA prezidiumo funkciją)²⁸.

Filosofija pirmaisiais pokario metais MA akiratyje tiesiogiai nepasirodo, tačiau MA veikla verta dėmesio dėl vaidmens diegiant marksizmo-leninizmo diskursą socialiniuose ir humanitariniuose moksluose. MA institutų bendradarbiai vaidino svarbų vaidmenį leidžiant marksizmo-leninizmo klasikų veikalus, taip pat įvairiose MA organizuotose veiklose ir institutuose pasirodo filosofijos-ideologijos lauke svarbūs veikėjai. Pagal

²⁵ „Ištrauka iš LKP(b) pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimo LKP(b) CK IV plenumo apie kultūros sovietizavimą. 1944 m. gruodžio 27d.“, in: J. R. Bagušauskas, A. Streikus, 2005, p. 46–48.

²⁶ „Kauno mokytojų seminarijos veiklos stebėjimo byla“, in: LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 4374, l. 11.

²⁷ *Ibid.*, l. 12.

²⁸ „1945 m. statistinės ataskaitos apie MA kadro sudėtį ir MA akademikų, narių-korespondentų ir darbuotojų sąrašai“, in: LCVA, f. R-1001, ap. 7, b. 1, l. 1.

1945 m. gegužės 3 d. LSSR MA etatų paskirstymą, kuriame nurodyta ir visa MA struktūra, turėjo veikti ir Visuomeninių mokslų skyrius²⁹. Reali skyriaus funkcija – ideologinė MA socialinių ir humanitarinių institutų (Lietuvių literatūros, Lietuvių kalbos, Teisės, Ekonomikos ir Lietuvos istorijos institutai) priežiūra, jų darbo planų ir ataskaitų tvirtinimas. 1946 m. vasarį Visuomenės mokslų skyriaus sekretoriumi tapo D. Budrys, o skyriaus nariais korespondentais – K. Korsakas, J. Būčas ir P. Pakarklis³⁰. P. Pakarklis kartu tapo Lietuvos istorijos instituto direktoriumi, K. Korsakas – Lietuvių literatūros. J. Bulavas buvo l. e. Ekonomikos instituto direktoriaus pareigas ir Teisės instituto direktorius. J. Jurginis tapo MA bibliotekos vadovu.

Ideologinei akademikų priežiūrai taip pat pradėtos sudaryti mokslinės tarybos. Pavyzdžiui, 1947 m. balandžio 7 d. (protokolas Nr. 5 (11)) sudaroma Lietuvos istorijos instituto Mokslinė taryba, į kurią patenka: P. Pakarklis, J. Žiugžda, A. Janulaitis, V. Mykolaitis, K. Korsakas, K. Jablonskis, J. Baldžius, S. Matulaitis, I. Jonynas, B. Dundulis, E. Meškauskas, J. Paleckis³¹. 1947 m. gruodžio 12 d. protokole Nr. 13 (19) nutarta Lietuvių kalbos, Literatūros ir Istorijos institutų tarybas sujungti³². E. Meškauskas ne tik liko atnaujintoje taryboje, bet ir nuo 1949 m. gegužės posėdžiavo ir jungtinėje Ekonomikos ir Teisės institutų mokslinėje taryboje³³, taip pat dalyvavo aspirantūros egzaminų komisijose kaip dialektinio ir istorinio materializmo specialistas³⁴.

Visgi nuoseklesnis filosofijos įtraukimas į MA institucinį akiratį svarstyta dar gerokai iki ten įkuriant filosofijos katedrą ar skyrių. 1949 m. kovo 24 d. LSSR MA VMS posėdyje (protokolas Nr. 5) J. Žiugžda svarstymų apie MA statybas ir plėtrą kontekste siūlė apsvarstyti Filosofijos ir pedagogikos instituto steigimą (su filosofijos, pedagogikos ir psichologijos sektoriais)³⁵, tačiau sprendžiant iš tolesnių įvykių ši idėja nesulaukė jokios apčiuopiamos tautos iki septintojo dešimtmečio. Kodėl taip nutiko? Galima kelti hipotezę, kad, kadangi jau egzistavo VPI, o VVU jau buvo įkurta Filosofijos katedra, be to, naujų vietinių specialistų šiame lauke kol kas nebuvo parengta, naujo instituto steigimas būtų buvęs sunkiai įgyvendinamas ir nepragmatiškas esant ribotiems ištekliams.

Marksizmo-leninizmo diegimas pokario akademijoje: VVU atvejis

Marksizmo-leninizmo kaip dėstomojo dalyko ir kartu ideologijos diegimas 1944–1945 m. vyko problemiška daugiausia dėl to, kad trūko kvalifikuotų dėstytojų tiek bendrai LKP struktūroms, tiek aukštosioms mokykloms. Tik per 1945 m. buvo parengti išsamesni marksizmo-leninizmo dėstymo planai aukštosioms mokykloms, mokytojų seminarėjoms, organizuoti vakariniai marksizmo-leninizmo universitetai prie „miest-

²⁹ *Ibid.*, l. 24.

³⁰ „1946 m. statistinės ataskaitos apie MA kadro sudėtį ir MA akademikų, narių-korespondentų ir darbuotojų sąrašai“, in: LCVA, f. R-1001, ap. 7, b. 2, l. 1; „Skyriaus Visuotinio susirinkimo, įvykusio 1946 m. vasario 20–21 d., ir skyriaus Biuro posėdžių protokolai. Originalai“, in: LCVA, f. R-1001, ap. 4, b. 1, l. 1b.

³¹ „Skyriaus Visuotinio susirinkimo, įvykusio 1946 m. vasario 20–21 d., ir skyriaus Biuro posėdžių protokolai. Originalai“, in: LCVA, f. R-1001, ap. 4, b. 1, l. 15.

³² *Ibid.*, l. 34.

³³ *Ibid.*, b. 1, l. 79.

³⁴ *Ibid.*, 69.

³⁵ *Ibid.*, l. 76.

komų“, tačiau ideologijos diegimas ir ideologinė kontrolė labiau apibrėžtas formas ir didesnę mastą įgavo tik 1946 m.

Vilniaus universiteto istorijoje, publikuotoje 1979 m., sovietinė aukštoji mokykla apibrėžta kaip aukščiausias mokslo grandis, kurios uždavinys – ruošti kvalifikuotus specialistus įvairioms liaudies ūkio ir kultūros sritims ir kadrus, įvaldžiusius marksizmo-leninizmo teoriją³⁶. Toks sovietinis požiūris į universiteto paskirtį iš esmės buvo akcentuotas jau 1944–1945 m. ir pakartotas 1944 m. rengtame ir 1945 m. priimtame VVU statute. Jo pradžioje rašoma: „Pagal TSRS Konstitucijos 121 str. ir LTSR Konstitucijos 93 str. Lietuvos Valstybinis universitetas vykdo visų LTSR ir kitų sąjunginių respublikų piliečių teisę į mokslą ir turi tikslą paruošti kadrus, sugebančius pasiekti pirmąją mokslą ir techniką, apsiginklavusius mokslinio socializmo žiniomis, pasiruošusius ginti tarybinę tėvynę ir nuoširdžiai atsidavusius komunistinės visuomenės sukūrimo reikalui.“³⁷

Sovietizuoto universiteto uždaviniai Statute apibrėžiami ir su ideologine plotme susiejami taip: „1) organizuoti studijų procesą, laiduojantį kvalifikuotų specialistų mokslinių pedagoginių ir tiriamųjų kadru paruošimą: vidurinės ir aukštosios mokyklos pedagogų, istorikų, filologų, ekonomistų, teisininkų, matematikų, fizikų, chemikų, gydytojų ir kitų mokslo darbuotojų, visiškai sugebančių pasisavinti naujausius mokslo pasiekimus, iki galo išnaudoti techniką ir bolševikiškai sujungti teoriją su praktika, suderinti gamybinį patyrimą su mokslu; <...> 3) idėjiškai politiškai auklėti studentus, aspirantus ir mokslo personalą vadovaujantis Markso – Engelso – Lenino – Stalino mokslu ir ruošti kultūringus specialistus, pažinusius „visus lobius, kuriuos yra sukrovusi žmonija“ (Leninas).“³⁸

Stojantieji į universitetą turėjo išlaikyti lietuvių kalbos ir SSRS bei LSSR Konstitucijų egzaminus³⁹. Bendri universitetiniai dalykai, privalomi visiems studentams, buvo šie: „1. Marksizmo leninizmo pagrindai, 2. Dialektinis ir istorinis materializmas, 3. Politinė ekonomija, 4. Lietuvių kalba, 5. Rusų kalba, 6. Viena vakarų Europos (anglų, prancūzų ar vokiečių) kalba, 7. Karinis rengimas, 8. Fizinė kultūra.“⁴⁰ Beje, pagal kvalifikacijų, kurias gali įgyti universiteto studentai ir mokslinis personalas, apibrėžimą nenumatyta, kieno ir kaip gali būti gautas aukščiausias (mokslo kandidato ir mokslų daktaro) laipsnis marksizmo-leninizmo srityje (šios kompetencijos, matyt, turėjo būti įgytos partijos geriau kontroliuojamose institucijose).

Pagal naująjį Statutą Marksizmo-leninizmo pagrindų katedra (kartu su kabinetu prie Istorijos-Filologijos fakulteto), kaip ir karinio rengimo bei fizinio rengimo katedros, tapo bendra universiteto, nors prieš tai buvo priskirta prie Ekonomikos mokslų fakulteto. Kaip bendra universiteto veikė ir Politinės ekonomijos katedra.

Privalomos marksizmo-leninizmo paskaitos⁴¹ turėjo ne tik prisidėti prie bendros studentų indoktrinacijos, bet ir buvo suprantamos kaip svarbios, ruošiant būsimus partinius

³⁶ *Vilniaus universiteto istorija, 1940–1979*, 1979, p. 10, 49.

³⁷ VU RS, f. 98, b. 68, l. 1.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ *Ibid.*, l. 3.

⁴⁰ *Ibid.*, l. 6.

⁴¹ 1944 m. lapkričio 15 d. VVU Senato posėdyje rektorius liepia padaryti paskaitų ir seminarų lankymą privalomą (VU RS, f. 98, b. 52, l. 308).

kadrus. Tiesa, jų organizavimas anaipol nevyko sklandžiai, studentai neretai vengė jas lankyti, su iš Rusijos atvykusiais dėstytojais ir personalu bendrauti trukdė kalbos barjeras. Vilniaus universitetas, organizuodamas Marksizmo-leninizmo pagrindų katedrą ir paskaitas, susidūrė su kadru stoka. Kaip ir 1940–1941 m., 1944 m. rudenį vienintelis katedros narys, be prie katedros priskirto Vosylius Sezemano (mat Filosofijos katedra taip ir nesusiformavo), vedėjas ir dėstytojas buvo E. Meškauskas. Bet 1941 m. pradžioje E. Meškauskui į pagalbą dėstyti marksizmo-leninizmo kursą rusų kalba buvo paskirti prof. A. V. Kuznecovas ir vyr. dėst. Bulinas, o 1944 m. papildomų kadru nebuvo⁴². Tiesa, 1945 m. rudenį Marksizmo-leninizmo katedros vadovu jau paskirtas G. Zimanas, ejęs pareigas iki 1948 m. (E. Meškausko, iki tol vadovavusio katedrai, nušalinimo aplinkybės lieka neaiškios). 1948–1951 m. katedrai vadovavo R. Davtian, 1951–1953 m. pakaitomis V. Nizovaja ir A. Byčkovas⁴³. Sprendžiant iš Jono Vabalos-Gudaičio jau 1949 m. apie Marksizmo-leninizmo katedrą darytos ataskaitos, katedroje, nors jos personalas jau buvo gausesnis, vis dar stigo kvalifikuotų dėstytojų, itin trūko metodinių priemonių, literatūros. Iš viso katedroje tuo metu jau buvo 16 darbuotojų (pagal tautinę sudėtį 9 lietuviai, 3 rusai, 3 žydai, 1 armėnė). Dalis katedros narių išvis nebuvo baigę jokio universiteto, todėl atskaitoje pažymimas žemas katedros išsilavinimo cenzas: „<...> tik 3 docentai ir tik vienas iš jų turi kandidato laipsnį <...>, bet 3 iš personalo yra kandidatai į aspirantūrą Maskvoje.“⁴⁴ Filosofijos katedra sukurta tik 1947 m. rudenį (1947–1949 m. katedros vedėjas – V. Sezemanas; 1949–1951 m. – Maskvos atsiųstas, bet neįsitvirtinęs ir vėliau į Jerevaną grįžęs H. Gabreljanas; 1951–1956 m. – taip pat ilgainiui neįsitvirtinęs N. Stepanovas; 1956–1987 m. – E. Meškauskas).

Švietimo liaudies komisaras 1945 m. vasarą, besirengiant naujiems 1945–1946 mokslo metams, savo įsakyme Nr. 316 rašė: „Vilniaus ir Kauno Valstybinių universitetų rektoriams (dr. Bieliukui ir Purėnui) ir Vilniaus Valstybinio Pedagoginio Instituto Direktoriui (dr. Laužikui) užtikrinti tiek mokymo kokybės pakėlimą aukštosiose mokyklose, tiek ir politinio auklėjimo darbo išvystymą studentų tarpe, lygiai kaip ir organizavimą marksistinio leninistinio auklėjimo mokomajam ir administracijos personalui.“⁴⁵ Vienas būdų rengti akademinį personalą buvo vakariniai marksizmo-leninizmo universitetai, kuriuose dėstytojai ir partiniai aktyvistai klausėsi kursų apie VKP(b) istoriją ir (arba) dialektinį ir istorinį materializmą⁴⁶.

Nereikia apsigauti ir dėl indoktrinavimo sofistikuotumo ir intelektualinio lygio. 1945 m. lapkričio 16 d. Sąjunginis komitetas aukštųjų mokyklų reikalams prie SSRS LKT patvir-

⁴² „VU Senato 1941 m. vasario 5 d. protokolas“, in: VU, f. 98, b. 52, l. 166; *LTSR Vilniaus Universiteto 1940/41 mokslo metų tvarkaraščiai*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 1941, p. 22.

⁴³ *Vilniaus universiteto istorija, 1940–1979*, Vilnius: Mokslas, 1979, p. 55–56.

⁴⁴ J. Gudaitis-Vabalas, „Žinios apie Vilniaus univ[ersiteto] marksizmo-leninizmo katedrą: [Ataskaita]“, in: VU RS, f. 126, b. 100, l. 2.

⁴⁵ LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 1, l. 318–319.

⁴⁶ Vilniaus universiteto Rankraščių skyriuje saugomas šio universiteto dėstytojo Marcelino Ročkos Vakarinio Marksizmo-leninizmo universiteto prie Vilniaus miestkomo baigimo pažymėjimas. Akademikas 1945–1947 m. išklausė dialektinio ir istorinio materializmo bei VKP(b) istorijos kursų ir išlaikė šių dalykų egzaminus (VU RS, f. 184, b. 4).

tino marksizmo-leninizmo kurso aukštosioms mokykloms planą⁴⁷. Planas buvo pagrįstas daugiausia *Trumpuoju kursu* ir įvairiais Stalino tekstais, jame daugiau dėmesio skirta socialistinių ir komunistinių judėjimų, Spalio revoliucijos, bolševikų partijos istorijai, o ne teoriniams, filosofiniams dialektinio-istorinio materializmo klausimams.

Ideologinė kontrolė sugriežtėjo ir persekiojimo priemonės pradėtos taikyti, sprendžiant iš universitetų ir Švietimo liaudies komisariato dokumentų, tik 1945 m. pabaigoje ir toliau intensyvėjo jau 1946 m. Kaip ir literatūros lauke, svarbiu riboženkliais čia galima laikyti VKP(b) CK nutarimą dėl žurnalų *Zvezda* ir *Leningrad*. A. Gasiulytė atkreipė dėmesį ir į viešos kritikos oficiozinėje spaudoje kultūros ir mokslo institucijoms reiškinį: „Tiesoje“ 1946 m. spalio 1 d. pasirodžiusiame straipsnyje „Vilniaus Valstybinio universiteto Mokslo darbuotojų susirinkimas“ atpasakojamas rugsėjo 29 d. vykęs Vilniaus universiteto mokslo tarybos susirinkimas. Pagrindinę kritiką ir kaltinimus išdėstė LKP(b) CK sekretorius propagandos reikalams K. Preikšas: demaskuoti D. Cesevičius ir V. Jurgutis – kaip buržuaziniai nacionalistai, „po tarybinio mokslo priedanga“ skleidę „buržuazinę propagandą“. Kritikos taip pat sulaukė B. Sruoga, I. Jonynas, J. Kairiūkštis (turėję viešai atlikti atgailą). Priekaištus už nepakankamą „savikritiką“ taip pat žėrė J. Žiugžda ir SSRS aukštojo mokslo ministro pavaduotojas V. Svetlovas⁴⁸. Reikia pažymėti, kad D. Cesevičius ir V. Jurgutis buvo atleisti iš Vilniaus universiteto dar 1946 m. liepos 23 d. Rektoriaus įsakymu, nes „savo paskaitose nesiliovė skelbė buržuazines teorijas, priešingas tarybinio mokslo ir tarybinės valstybės teorijoms“⁴⁹. D. Cesevičius 1950 m. suimtas ir ištremtas į Sibirą. Jų situaciją komplikavo dar ir tai, kad buvo aktyvūs nepriklausomos Lietuvos politiniai ir visuomenės veikėjai.

Publikuoti archyviniai 1946 m. VKP(b) dokumentai taip pat rodo, kad būta nepasitenkinimo ideologiniu darbu bei kontrole tiek bendrai LSSR, tiek Vilniaus ir Kauno aukštosiose mokyklose. Minimas nepakankamas dėstytojų ir studentų politinis aktyvumas, savikritikos stoka, menkas noras mokytis ideologijos, prastas marksizmo-leninizmo paskaitų lankomumas⁵⁰. Visgi iš viso to nereikia susidaryti klaidingo įspūdžio, kad iki 1946 m. ideologinės kontrolės visai nebūta ar ji buvusi labai silpna – jau 1940 m. VU Senato protokolai rodo, kad nemažai ideologiškai neparankių dėstytojų paprasčiausiai nebuvo samdomi. Buvus kontrolę taip pat patvirtina dėstytojų derinimas su LSSR švietimo liaudies komisaru.

Nors nemarksistinė filosofija šiuo laikotarpiu Lietuvoje nustojo egzistuoti oficialiojoje akademinėje terpėje ar spaudoje, tačiau iki galo neišnyko ir nebuvo sunaikinta. V. Sezemanas iki pat atleidimo iš VVU, įvykusio 1950 m., dėstė logiką ir estetiką, tik prisidengdamas marksizmo ir revoliuciniais rusų klasikais – daugiausia Plechanovu ir Černyševskiu⁵¹. Be to, skaitė paskaitas VPI, Dailės institute ir mokė logikos Aukštojoje

⁴⁷ „Marksizmo-leninizmo pagrindų“ kurso planas aukštosioms mokslo įstaigoms, 1946.

⁴⁸ A. Gasiulytė, 2017, p. 29; *Tiesa*, 1946 m. spalio 1 d., p. 4.

⁴⁹ „Vilniaus valstybinio universiteto rektoriaus raštai dėl darbuotojų skyrimo, universiteto dėstytojų ir studentų sąrašai“, in: LCVA, f. R762, ap. 6, b. 4366, l. 216.

⁵⁰ 1946 m. liepos 1 d. [ne anksčiau], Vilnius. – Pažyma „LKP(b) CK vadovavimas agitaciniam-propagandiniam ir ideologiniam darbui“, in: M. Pocius, 2015, p. 460–461.

⁵¹ Tai gerai parodo išlikusios estetikos paskaitos VPI, sukonspetuotos Felikso Vaitkūno 1947 m. rudens semestro metu (žr. V. Sezemanas, 2020, p. 28–71).

partinėje mokykloje, 1946 m. skaitė paskaitas dėstytojų kvalifikacijos kėlimo kursuose Maskvoje. Kaip galima suprasti iš VU saugomų dokumentų, V. Sezemanas stalinistiniu laikotarpiu ginčijosi dėl formaliosios logikos ir dialektikos santykio, gynė poziciją, kad formalios logikos taisyklės nepriklauso nuo partiškumo ir ideologinio antstato (V. Sezemanas teigimu, tai buvo jo konflikto su H. Gabreljanu ir Marksizmo-leninizmo katedros atstovais pagrindas)⁵².

Taip pat ir L. Karsavinas – iki suėmimo 1949 m. – iš pradžių liko dėstyti VVU (1944–1946 m. ėjo Visuotinės istorijos katedros vedėjo pareigas), o paskui skaitė paskaitas Vilniaus valstybiniame dailės institute, ėjo Vilniaus valstybinio dailės muziejaus direktoriaus pareigas. Maža to, net lageriuose jie toliau mąstė ir rašė, bendravo su kitais įkaliniais intelektualais ir akademikais. L. Karsavinas prieš mirtį 1952 m. Komijos šiaurėje, Abezės lageryje, dar parašė traktatą „Apie tobulybę“⁵³. Esama liudijimų, kad prelatas P. Kuraitis, pokariu Kaune dėstęs kunigų seminarijoje, buvo vokiečių kalba parašęs dialektinį ir istorinį materializmą kritikuojantį veikalą, kurį vienas klierikų išvertė į lietuvių kalbą (apie 30 mašinraščio lapų), visgi šio teksto likimas ir tikslus turinys kol kas nėra aiškūs⁵⁴.

Filosofinės literatūros kontrolė ir ideologinių tekstų diseminacija

Dar vienas svarbus ideologijos diegimo veiksnys – leidybos organizavimas. 1944 m. Kaune buvo įkurdinta Valstybinė leidykla, o 1945 m. LSSR liaudies komisarų tarybos nutarimu ji buvo performuota ir įkurtos keturios leidyklos: 1) Valstybinė politinės literatūros; 2) Enciklopedijų, žodynų ir mokslinės literatūros; 3) Grožinės literatūros; 4) Pedagoginės literatūros. 1945 m. Politinės literatūros leidykla perkelta į Vilnių (Kaune liko gamybos skyrius), o 1949 m. prie jos prijungta Enciklopedijų, žodynų ir mokslinės literatūros leidykla. Ši išplėsta leidykla, pavadinta Valstybine politinės ir mokslinės literatūros leidykla, turėjo užsiimti svarbiausių ideologinių tekstų leidyba (tuo tikslu joje veikė Marksizmo-leninizmo klasikų, filosofinės, ekonominės, partinės ir istorinės-partinės literatūros redakcijos)⁵⁵.

Pirmasis Valstybinės politinės literatūros leidyklos uždavinys buvo marksizmo-leninizmo literatūros, visų pirma tos, kuri aiškiai ir nedviprasmiškai atspindėjo stalininę ortodoksiją, vertimas į lietuvių kalbą ir leidyba⁵⁶. Šiuo požiūriu turbūt svarbiausias „filo-

⁵² V. Sezemanas, „Formaliosios logikos ir dialektikos santykio klausimu. Tezės“, in: VU RS, f. 122, b. 112; V. Sezemanas pareiškimas TSRS Komunistų partijos Centro komitetui, 1955 m. Nuorašas, in: VU RS, f. 122, b. 59, l. 3.

⁵³ L. Karsavinas, *Apie tobulybę*, Vilnius: Hubris, 2019 (ankstesni traktato publikavimo atvejai: *Baltos lankos*, 1991, Nr. 1, p. 16–39; *Problemos*, 1994, t. 46, p. 120–143. L. Karsavino išlikusių rankraščių archyvas: VU RS, f. 138).

⁵⁴ J. Girmius, 1990, p. 366.

⁵⁵ „Minties“ leidykla. Istorinė pažyma“ [istorinę pažymą parašė CVA ūkiskaitos skyriaus vyr. mokslinė bendradarbė D. Maižrimaitė], in: LCVA, f. R-392, ap. 2, l. 2–3.

⁵⁶ Tuo tikslu reikėjo ideologiškai parengti bei atrinkti ir redaktoriaus. Kaip teigiama 1949 m. gruodžio Valstybinės politinės ir mokslinės literatūros leidyklos kadru politinėje ir tarnybinėje charakteristikoje: „Visi leidyklos redaktoriai arba lanko Vakarinių marksizmo-leninizmo universitetą arba mokosi savarankiškai. Penki redaktoriai yra VKP(B) nariai, vienas komjaunuolis“ („Susirašinėjimas su Lietuvos KP(b) CK, ministerijomis, spaustuvėmis ir kt.

sofinis“ tekstas Lietuvoje diegiant marksizmą-leninizmą buvo Stalino aprobuotas *Trumpasis kursas (Visasąjunginės komunistų partijos (bolševiku) istorija: trumpasis kursas* (rus. *История всесоюзной коммунистической партии (большевиков): краткий курс*), originaliai pasirodęs dar 1938 m.), o ypač skyrius „Apie dialektinį ir istorinį materializmą“ ir jo vertimas į lietuvių kalbą. Šis skyrius kaip atskiras veikalas, kurio autoriu mi nurodytas Stalinas, Lietuvoje publikuotas 1941, 1945, 1948, 1951 ir 1953 m., o visas *Trumpasis kursas* išleistas 1945, 1946, 1950 ir 1955 m. Ir net pasibaigus stalininiam laikotarpiui nemažai svarbių sovietinio marksizmo elementų, pagrindinės sąvokos ir skirtys iš esmės išliko tokios, kokios buvo išdėstytos šiame veikale. Vartojant religinius ir tekstologinius terminus, šį veikalą galima įvardyti kaip kanoninį⁵⁷.

Žvelgiant į *Trumpojo kurso* leidimus galima pasakyti, kad jie nuo 1945 m. vertimo ir redagavimo prasme nesikeitė. Vertimo strategiją galima pavadinti pažodine – stengiamasi kuo arčiau laikytis originalios rusiškos žodžių tvarkos ir sintaksės, dažnai nepaisant lietuvių kalbai būdingos idiomatikos ar sąvokų (pavyzdžiui, atsiranda tokios frazės kaip „tiesi priešybė“ pgl. rus. *прямая противоположность*; terminas „protistas“ (turima omenyje – mažiausia gyvoji ląstelė, vienaląstis organizmas) verčiamas kaip „pirminis gyvas narvelis“ pgl. rus. *первичная живая клеточка*. Tad akivaizdžiai svarbesnė „ištikimybė“ originalui, siekis išlaikyti „stabilų“ tekstą (netgi sąmoningai (?) netaisant klaidų naujuose leidimuose), o ne teksto suprantamumas ir sklandumas⁵⁸. Šiokią tokią korekciją stalinistiniuose „mokslo karuose“ vėliau padarė J. Stalino straipsniai „Marksizmas ir kalbotyros klausimai“ (1950 m.) ir „Ekonominės socializmo problemos SSSR“ (1951 m.), kurie buvo, bent jau deklaratyviai, priimti kaip naujos normos rodiklis stalinistiniuose mokslų karuose, ypač humanitariniuose ir socialiniuose moksluose, tačiau tai buvo tik korekcija, o ne kontrolės principo keitimas (net jei iš dalies keitė tai, kaip, pavyzdžiui, interpretuojamas ekonominės bazės ir antstato santykis).

Nagrinėjant Politinės literatūros leidyklos 1944–1950 m. išleistus knygų sąrašus⁵⁹, taip pat reikia atkreipti dėmesį į marksizmo-leninizmo klasikų leidybą ir tam tikrą apimčių disproporciją: išleidžiami vos šeši nedideli K. Marxo veikalai, K. Marxo ir F. Engelso *Rinktinių raštų* dvitomis (1949 ir 1950 m.), *Komunistų partijos manifestas* publikuojamas keturis kartus dešimttūkstantiniais tiražais (1947, 1948, 1949, 1950)⁶⁰, atskirais leidiniais pasirodė dar šeši F. Engelso darbai, o tuo tarpu V. Lenino išleidžiami 37 leidiniai (įskaitant rinktinių raštų dvitomį ir įvairias nedidelės apimties brošiūras)⁶¹. J. Stalino leidinių skaičiai dar įspūdingesni – bent 70 bibliografinių pozicijų, įtraukiant pakartotinius leidimus⁶². Taip pat leistos V. Lenino ir J. Stalino biografijos, kelios Lenino

knygų išleidimo ir kt. klausimais“, in: LCVA, f. R392, ap. 1, b. 12, l. 21). 1950 m. darbo ir plano vykdymo atskaitoje teigiama, kad iš viso leidykloje dirba 26 redaktoriai, iš 1950 m. 12 naujai priimtų 6 komunistai ir 6 komjaunuoliai. („1949–1950 m. ataskaita apie leidyklos darbo pagerinimą, vykdant LKP(b) IV suvažiavimo nutarimus“, in: LCVA, f. R392, ap. 1, b. 16, l. 10).

⁵⁷ P. Subačius, 2001, p. 189–199.

⁵⁸ P. Subačius, 2001, p. 190.

⁵⁹ „1944–1950 m. išleistų knygų sąrašai“, in: LCVA, f. R-392, ap. 1, b. 1.

⁶⁰ *Ibid.*, l. 17.

⁶¹ *Ibid.*, l. 3–6, 16

⁶² *Ibid.*, l. 6–12, 16.

ir Stalino bendros tekstų rinktinės. Prie 1944–1950 m. pasirodžiusių Politinės literatūros leidyklos filosofinių veikalų nurodomos 28 bibliografinės pozicijos (leidiniuose – vadovėliuose ar paskaitų konspektuose – daugiausia tiesiog aiškinamos marksizmo-leninizmo sąvokos ar J. Stalino veikalai)⁶³. Greta šios ideologinės leidybos, žinoma, publikuojama partijos istorijos, politinės ekonomijos ar vakariniams marksizmo-leninizmo universitetams reikalinga medžiaga. Jeigu tikėtume oficialiai pateikiama informacija, dažniausiai marksizmo leninizmo klasikų tiražai – apie 10 000 egz. Mažesnieji tiražai būdavo po 5 000–6 000 egz. O štai K. Marso *Kapitalo* pirmas tomas išleidžiamas tik 1957 m. po labai ilgai trukusio vertimo ir redagavimo. Būta ir daugiau nesklaidumų⁶⁴.

1946 m. balandžio 29 d. LSSR MA Visuomeninių mokslų skyriaus protokole Nr. 1 nurodoma, kad Ekonomikos instituto moksliniai bendradarbiai pradėjo „versti Markso „Kapitalas“ ir redaguoti jau išverstą Lenino „Imperializmas kaip aukščiausiaji kapitalizmo stadija“ <...>“⁶⁵. Pažymima, kad: „Aktualiausias šiuo metu darbas yra marksizmo-leninizmo klasikų literatūros ruošimas ir leidimas.“⁶⁶ Taip pat buvo nutarta sudaryti Terminologijos komisiją, nes Ekonomikos ir Teisės institutai turėjo sutartį dėl marksizmo-leninizmo klasikų leidybos ir reikėjo nuoseklių principų bei standartų verčiant svarbiausius tekstus ir esmines sąvokas. Nors įprastai marksizmo-leninizmo klasikų leidimuose vertėjai nenurodyti, bet, sprendžiant iš Ekonomikos instituto prie MA 1946 m. ataskaitos, K. Marso *Kapitalo* pirmą tomą vertė P. Šalčius. „Imperializmas kaip aukščiausiaji kapitalizmo stadija“, K. Marso „Darbo užmokestis, kaina ir pelnas“ (D. Budrys ir P. Šalčius), F. Engelso „Markso „Kapitalas“ vertė D. Budrys⁶⁷. Teisės instituto ataskaitoje (vadovas J. Bulavas), prie marksizmo klasikų vertimų yra: Marso „Briumerio 18-toji“, „Klasių kovos Prancūzijoje“, K. Marso ir F. Engelso „Revoliucija ir kontrrevoliucija Vokietijoje“ (vertėjais pristatomi A. Klimka, A. Žiurlys ir Instituto vadovas J. Bulavas). Nurodyta, kad iš viso išversti 34 ir suredaguoti 64 autoriniai lankai įvairių marksizmo-leninizmo klasikų tekstų, be to, teisiniais klausimais konsultuotos įvairios biurokratinės institucijos⁶⁸.

Kaip parodo 1964 m. V. Adomonytės ir A. Jurčiukonienės sudaryta 1940–1961 m. filosofijos tekstų lietuvių kalba (ir rusų kalba, bet publikuotų LSSR leidiniuose) bibliografija, iki pat septintojo dešimtmečio pagrindinis „filosofijos“ tekstų srautas buvo vertimai iš rusų kalbos ir ideologiniai tekstai apie sovietinį marksizmą, marksizmo klasikus, sovietinės ateizmo propagandos tekstai. Iš 883 bibliografinių pozicijų tik keturios skirtos

⁶³ *Ibid.*, l. 29–31.

⁶⁴ Ilustratyvus nesibaigiančių problemų organizuojant leidybą pavyzdys – „1949–1950 m. ataskaita apie leidybos darbo pagerinimą vykdant LKP(b) VI suvažiavimo nutarimus“. Ataskaitoje skundžiamasi, kad planinių leidinių leidžiant marksizmo-leninizmo klasikus raštų tomai (daugiausia Lenino) nebuvo išleisti, nes IMEL laiku nepateiktė vertimų (leidybinis planas esą viršytas tik išleisus „neplaninių leidinių“, tačiau tai greičiau implikuoja, kad egzistavo du planai – oficialusis, už kurį atsiskaitoma, ir lankstesnis, neoficialus, sudarytas leidyklos viduje kaip atsarginis). Bendradarbiavimas verčiant tekstus daugiausia vyko su LSSR MA. Taip pat ataskaitoje skundžiamasi, kad beveik nepublikuota jokių jaunų mokslininkų disertacijų (LCVA, f. R392, ap. 1, b. 16, l. 23).

⁶⁵ LCVA, f. R-1001, ap. 4, b. 1, l. 1b, 1c.

⁶⁶ *Ibid.*

⁶⁷ LCVA, f. R-1001, ap. 4, b. 2, l. 27.

⁶⁸ *Ibid.*, l. 32.

logikai, 18 – filosofijos istorijai, o kitur dominuoja sovietinis marksizmas ir agresyvi propaganda (1944–1947 m. laikotarpiui apskritai priskiriamos vos 23 publikacijos)⁶⁹. Daugumai tekstų būdingas blankus stilius, argumentų primityvumas ir lėkštumas, esminis šių tekstų bruožas ir išeigos taškas – politinės pozicijos propagavimas arba tiesiog sovietinio marksizmo sąvokų aiškinimas. Stilistiškai „gyvesni“ nebent atvirai propagandiniai poleminiai straipsniai, skirti „buržuazinio imperializmo“, „klerikalizmo“ ir religijos kritikai.

Bibliotekos taip pat turėjo vaidinti svarbų vaidmenį diegiant sovietinį marksizmą. Pavyzdžiui, VVU biblioteka turėjo aprūpinti naujai ideologiškai formuojamo universiteto dėstytojus ir studentus atitinkama ideologine lektūra, sovietiniais žurnalais ir laikraščiais. Kaip pažymi V. B. Pšibilskis: „1945 m. pradžioje universiteto biblioteka užprenumeravo 137 pavadinimų laikraščių ir žurnalų, 1946 m. – 237.“⁷⁰ Tačiau jeigu spręstume pagal Senato protokolus, tai tik 1946 m. buvo rimčiau susirūpinta bibliotekos fondų valymu: 1946 m. rugsėjo 21 d. nutarimu reikėjo išimti „iš apyvartos visą draudžiamąją bei abejotino pobūdžio literatūrą iki bus sudaryta tam reikalui speciali komisija. Paruošti reikiamos tarybinės literatūros sąrašus, pagal kuriuos tam tyčia komandiruotieji universiteto žmonės stengsis atsigabenti knygas iš Maskvos bei Leningrado. Priimti dėmesin VKP(b) propagandos skyriaus pageidavimą užsiprenumeruoti žurnalą „Kultūra i Žiznj“⁷¹. Tame pat posėdyje pažymima, kad „dekanai ir personalas partorgo pastabas turi priimti kaip vadovaujančias, nes jis yra rektorius padėjėjas“⁷². Visgi galima spėti, kad bibliotekų aprūpinimo reikiama ideologine lektūra ir knygomis problemos dar ilgą laiką nebuvo išspręstos. Pavyzdžiui, 1948 m. sausį V. Sezemanas (jau kaip Filosofijos katedros vedėjas) ir E. Meškauskas (Istorijos-Filologijos fakulteto dekanas) rašė prašymą SSRS MA Filosofijos instituto direktoriui G. Aleksandrovui atsiųsti marksizmo-leninizmo klasikų, bendrai marksizmo-leninizmo ir rusų filosofų veikalų katedros seminaro bibliotekai iš turimų atliekamų egzempliorių⁷³.

Svarbūs buvo ne tik proaktyvūs, bet ir negatyvūs žingsniai – visų pirma „nepageidaujamos“ ir ideologiškai neparankios literatūros pašalinimas iš bibliotekų ar dalies literatūros perkėlimas į uždarus, skaitytojams neprieinamus, fondus. Iš bibliotekų 1944–1951 m., spėjama, išmetus ir išnaikinus apie 600 tūkst. knygų, neliko tokių filosofų kaip S. Šalkauskio, A. Maceinos ir kitų reikšmingų humanitarų veikalų⁷⁴. Šis procesas taip pat užtruko ne vienerius metus nuo okupacijos pradžios. A. Streikus, nagrinėdamas sovietinės cenzūros aparato kūrimo Lietuvoje ypatybes, atkreipia dėmesį, kad „1949–1953 m. SSRS glavlitas parengė keturis sąrašus vadinamųjų odiozinių užsienio autorių, kurių visos knygos turėjo būti išimtos iš bendrojo naudojimo bibliotekų fondų. Į juos įrašytos 508 pavardės, tarp kurių buvo Simon de Beauvoir, Georges Bernanos, Alberas Camus,

⁶⁹ V. Adomonytė, A. Jurčiukonienė, 1964, p. 131–168.

⁷⁰ V. B. Pšibilskis, 2016, p. 569.

⁷¹ VU RS, f. 98, b. 52, l. 377.

⁷² *Ibid.*

⁷³ Raštas. Директору института философии АН СССР тов. Александрову, in: VU RS, f. 122, b. 60.

⁷⁴ A. Anušauskas, 2012, p. 279 (A. Anušausko cituojami šaltiniai: V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius: Enciklopedija, 1994, p. 67; „Išimtinų iš apyvartos knygų sąrašas Nr. 4“, *Proskyna*, 1990, Nr. 4, p. 195–206).

Karl Jaspers, Jacques Maritain, Ezra Pound ir kiti žymūs rašytojai bei filosofai⁷⁵. Visgi sprendžiant iš tokių filosofų kaip K. Rickevičiūtė išlikusių asmeninių bibliotekų rinkinių – įvairiomis kalbomis tarpukariu publikuoti filosofijos tekstai toliau rasdavo prieglaudą privačiose kolekcijose⁷⁶.

Išvados

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą 1940 ir dar kartą 1944 m., prasidėjo aukštųjų mokyklų sovietizacija. Tuo buvo kuriam laikui nusistovėjusi ir kodifikuota marksizmo-leninizmo interpretacija, kuri buvo privalomai diegiama aukštojo mokslo sistemoje: visų pirma steigtos marksizmo-leninizmo pagrindų katedros, pradėti dėstyti kursai studentams ir palaipsniui organizuoti mokymai akademiniam personalui. Aukštųjų mokyklų ir mokslo įstaigų darbuotojai turėjo dėti pastangas aktyviai prisitaikyti, įvaldyti ideologines schemas ir jų taikymą. Filosofijai Lietuvoje keliamas lūkestis tapti marksistinės ortodoksijos retransliuotoja ir skleidėja, vietinė akademinė terpė turėjo perimti esamą ideologinį diskursą ir išmokti reaguoti į pokyčius jame bei politinių prievaidų reikalavimus.

Vis dėlto marksizmo-leninizmo kaip dėstomojo dalyko ir kartu ideologijos diegimas, ypač 1944–1945 m., vyko su trukdžiais bei komplikacijomis, nes trūko kvalifikuotų dėstytojų tiek bendrai LKP struktūroms, tiek aukštosioms mokykloms, ypač stigo darbei tinkamų patalpų. Tik per 1945 m. buvo parengti išsamūs marksizmo-leninizmo dėstymo planai aukštosioms mokykloms, mokytojų seminarijoms, organizuoti vakariniai marksizmo-leninizmo universitetai prie „miestkomų“, tačiau ideologijos diegimas ir ideologinė kontrolė aiškiau apibrėžtas formas ir didesnę mastą įgavo tik 1946 m. Pirmiausia buvo svarbu sukurti formalias institucijas (katedras, skyrius, institutus), o tik tada įvesti nuoseklų marksizmo-leninizmo dėstymą ir įgyvendinti ideologinę kontrolę.

Vilniaus valstybiniame universitete diegimo procesą galima matyti per: a) ideologinių funkcijų ir tikslų įtvirtinimą Statute ir kituose dokumentuose; b) Marksizmo-leninizmo pagrindų ir kitų su ideologija susijusių katedrų (1944 m.) bei Filosofijos katedros įkūrimą (1947 m.), kadru joms atranką ir kontrolę (pastarajam dalykui teiktas dėmesys aukščiausiu LSSR lygiu); c) būtinų privalomų ideologinių kursų įvedimą ir dėstytojų bei personalo ideologinį apmokymą pagal naujuosius reikalavimus; d) bibliotekos fondų komplektavimą ir valymą. Žvelgiant į ideologinių tekstų sklaidą, svarbiausiu įvykiu čia laikytinas Valstybinės politinės literatūros leidyklos įsteigimas 1945 m. reorganizavus Valstybinę leidyklą. Pradėta leisti aktuali einamoji ideologinė lektūra, o bendradarbiaujant su LSSR MA ir vietiniu IMEL filialu – marksizmo-leninizmo klasikų vertimai. Visgi leidyba susidūrė su panašiomis problemomis kaip ir akademinė terpė (išteklių ir kvalifikuotų kadru stoka), o svarbiausių marksizmo-leninizmo veikalų leidyba, neskai-

⁷⁵ A. Streikus, 2009, p. 82.

⁷⁶ K. Rickevičiūtės knygos saugomos VU bibliotekoje su šifru „KR“ (iš viso fondo sudaro daugiau kaip tūkstantis apskaitos vienetų). Sprendžiant iš fondo, K. Rickevičiūtė turėjo rimtą knygų lenkų, prancūzų, vokiečių, anglų (pastarųjų trijų daugiausia iš tarpukario) ir rusų kalbomis kolekciją. Visgi absoliučia dauguma atvejų neįmanoma tiksliai datuoti, kada kuri knyga pateko į jos biblioteką.

tant *Trumpojo kurso*, vyko su nuolatiniais nesklandumais. Iš vienos pusės, viešojoje ir akademinėje erdvėje diegiant režimo patvirtintus ideologinius tekstus, dėstomuosius dalykus, pristatant prižiūrėtojus ir prievaizdus, iš kitos pusės, palaispniui šalinant neparankius tekstus iš bibliotekų fondų, atleidžiant, represuojant autorius ir dėstytojus, pakloti pagrindai tolesniam sovietinės ideologijos ir jos vaizdinių primetimui bei ideologinei akademijos kontrolei.

Bibliografija

- Adomonytė V., Jurčiukonienė A., 1964 – Valerija Adomonytė, Apolonija Jurčiukonienė, „Filosofijos bibliografija (1940–1961)“, in: *Filosofija*, t. 4, 1964, p. 131–168.
- Anušauskas A., 2012 – Arvydas Anušauskas, *Teroras, 1940–1958 m.*, Vilnius: Versus Aureus, 2012.
- Anušauskas A., Banionis J., Bauža Č., 2005 – Arvydas Anušauskas, Juozas Banionis, Česlovas Bauža et al., *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
- Bagušauskas J. R., Streikus A., 2005 – *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990: dokumentų rinkinys*, sudarė Juozapas Romualdas Bagušauskas, Arūnas Streikus, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
- Ballestrem K. G., 1963 – Karl G. Ballestrem, „Soviet Historiography of Philosophy“, in: *Source: Studies in Soviet Thought*, Vol. 3, No. 2 (Jun., 1963), p. 107–120.
- Bendžius A., 1973 – Andrius Bendžius, *Bendrojo lavinimo ir aukštoji mokykla Tarybų Lietuvoje 1940–1970 m.*, Kaunas: Šviesa, 1973.
- Blažytė-Baužienė D., 2011 – Danutė Blažytė-Baužienė, „Lysenkizmas ir Lietuva: kampanijos įtaka aukštojo mokslo sovietizavimui“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2011, 2010/2, p. 131–155.
- Blažytė-Baužienė D., 2014 – Danutė Blažytė-Baužienė, „Lietuvos aukštųjų mokyklų sovietizavimas: SSRS aukštojo mokslo ministerijos vaidmuo“, in: *Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953 m.*, sudarė Regina Laukaitytė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014.
- Bumblauskas A., Jakubčionis A., Jegelevičius S., 2009 – Alfredas Bumblauskas, Algirdas Jakubčionis, Sigitas Jegelevičius et al., *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto istorijos bruožai: kolektyvinė monografija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009.
- Bumblauskas A., Butkus Z., Gričius V. et al., 2016 – Alfredas Bumblauskas, Zenonas Butkus, Vytautas Gričius et al., *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto turtai istorijos skersvėjuose (XVI–XXI amžiai)*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016.
- Dementavičius J., 2015 – Justinas Dementavičius, *Tarp ūkininko ir piliečio: modernėjančios Lietuvos politinės minties istorija*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015.
- Dementavičius J., Jankauskas A., Girnius K. et al., 2013 – Justinas Dementavičius, Algimantas Jankauskas, Kęstutis Girnius et al. (sud.), *Lietuvos politinės minties antologija, t. 3: Politinė mintis Lietuvoje 1940–1990 m.*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.
- Donskis L., 1999 – Leonidas Donskis, „Marksizmas tarp dogmos ir spekuliacijos“, in: *Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, sudarė Alfredas Bumblauskas ir Nerijus Šepetytis, Vilnius: Aidai, 1999.
- Gasiulytė A., 2017 – Akvilė Gasiulytė, *Universitetinės tradicijos kaita ir tęstinumas Vilniaus universitete 1944–1953 metais*, magistro darbas, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2017.
- Genzelis B., 1997 – Bronius Genzelis, *Lietuvos filosofijos istorijos bruožai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.
- Girnius J., 1964 – Juozas Girnius, *Žmogus be Dievo*, Chicago: Į Laisvę Fondas Lietuviškai Kultūrai Ugdyti, 1964.
- Girnius J., 1990 – Juozas Girnius, „Pranas Kuraitis“, in: Pranas Kuraitis, *Filosofijos raštų rinktinė*, spaudai paruošė Antanas Vaičiulaitis, Chicago: Ateitis, 1990.

- Yla S., 2012 – Stasys Yla, *Komunizmas Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2012.
- Jankauskas A., 2011 – Algimantas Jankauskas, „Filosofai – Sąjūdžio ideologai“, in: *Sąjūdžio ištakų beiėškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, mokslinės redaktorės Jūratė Kavaliauskaitė ir Ainė Ramonaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011.
- Jokubaitis A., 1999 – Alvydas Jokubaitis, „Marksizmas ir lietuviškoji istoriografija“, in: *Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, sud. A. Bumblauskas ir N. Šepetys, Vilnius: Aidai, 1999.
- Kabelka G., 2010 – Gintaras Kabelka, „Marksistinė filosofijos istoriografija Lietuvoje: horizontalusis redukcionizmas“, in: *Problemos*, 2010, t. 78, p. 31–42.
- Kabelka G., 2012 – Gintaras Kabelka, „Lietuvos filosofijos raida 1960–2010: apimtis, institucijos, leidiniai“, in: *Problemos*, 2012, t. 81, p. 109–123.
- Kabelka, G., 2013 – Gintaras Kabelka, „Baltijos šalių filosofinio diskurso postsovietinė transformacija II“, in: *Problemos*, 2013, t. 84, p. 21–35.
- Kabelka G., 2016 – Gintaras Kabelka, *Lietuvos filosofijos istoriografija*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2016.
- Kabelka G., 2019 – Gintaras Kabelka, *Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniai. IV tomas. Sovietinis laikotarpis: 1945–1989*, sud. G. Kabelka, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2019.
- Kabelka G., 2020a – Gintaras Kabelka, „Prieštaras Lietuvos marksistinėje filosofijoje sovietmečiu“, in: *Logos*, 2020, t. 102, p. 14–28.
- Kabelka, G., 2020b – Gintaras Kabelka, „Lietuvos marksistinės filosofijos struktūra ir raida“, in: *Logos*, 2020, t. 104, p. 46–60.
- Karsavinas L., 2019 – Levas Karsavinas, *Apie tobulybę*, Vilnius: Hubris, 2019.
- Kiveris A. et al., 2015 – Antanas Kiveris et al., *Lietuvos edukologijos universiteto raidos bruožai*, Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2015.
- Lašas V., Žemaitis Z., 1967 – Vladas Lašas, Zigmās Žemaitis, *Aukštosios mokyklos kūrimasis ir vystymasis Kaune*, Vilnius: Mintis, 1967.
- Maceina A., 1969 – Antanas Maceina, *Sowjetische Ethik und Christentum. Zum Verständnīs des kommunistischen Menschen*, Witten: Eckart Verlag, 1969.
- „Marksizmo-leninizmo pagrindų“ kurso planas aukštosioms mokslo įstaigoms, 1946 – „Marksizmo-leninizmo pagrindų“ kurso planas aukštosioms mokslo įstaigoms, Vilnius: Tiesos leidykla, 1946.
- Nekrašas E., 2008 – Evaldas Nekrašas, „Filosofija ir politika atgimimo epochoje“, in: *Problemos*, 2008, t. 74, p. 9–15.
- Plečkaitis R., 2007 – Romanas Plečkaitis, „Lietuviškojo pasaulio filosofiniai akiračiai amžių tėkmėje“, in: *Problemos*, 2007, t. 72, p. 9–25.
- Pocius M., 2015 – *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai. Dokumentų rinkinys*, sudarė ir parengė Mindaugas Pocius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015.
- Pšibilskis V. B., 1994 – Vygintas Bronius Pšibilskis, „Vilniaus universitetas 1944–1990 metais“, in: Vilniaus universiteto istorija 1579–1994, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994.
- Pšibilskis V. B., 2016 – Vygintas Bronius Pšibilskis, „Biblioteka ir muziejai stalininio režimo metais (1944–1953)“, in: *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto turtai istorijos skersvėjuose (XVI–XXI amžiai)*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016.
- Putinaitė N., 2007 – Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga. Pristatikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007.
- Putinaitė N., 2015 – Nerija Putinaitė, *Nugenėta pušis. Ateizmas kaip asmeninis apsisprendimas tarybų Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinys-Aidai, 2015.
- Pūraitė A., 2011 – Aurelija Pūraitė, *Aukštojo universitetinio mokslo valstybinis reguliavimas*, daktaro disertacija, Mykolo Riomerio universitetas, 2011.
- Vosylius Sezemanas, „Estetikos paskaitos“, in: *Estetika, kultūros filosofija, filosofijos istorija*. Šaltinių publikacija, sudarė, rankraščių nuorašus, vertimus, įvadą ir komentarus parengė Dalius Jonkus, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2020.

- Sodeika T., Sverdiolas A., 1991 – Tomas Sodeika, Arūnas Sverdiolas, „Gyvenimas kolboje ir tuoj po to“, in: *Metmenys*, 1991, Nr. 60, p. 29–45.
- Streikus A., 2005 – Arūnas Streikus, „Lietuvos intelektualinis elitas lemtingų politinių lūžių metais (1940–1945)“, in: *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis. T. XXVI*, Vilnius: Katalikų akademija, 2005.
- Streikus A., 2009 – Arūnas Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1948–1955 m.: sistemos derinimas“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2009, Nr. 2 (26), p. 73–90.
- Streikus A., 2018 – Arūnas Streikus, *Minties kolektyvizacija. Cenzūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Vilniaus universitetas, Naujasis Židinys-Aidai, 2018.
- Šarmaitis R., 1976 – Romas Šarmaitis, *Marksizmo-leninizmo idėjų plitimas Lietuvoje (iki 1970 metų)*: Darbai, pateikti istorijos mokslų daktaro laipsniui įgyti, Vilniaus valstybinis V. Kapsuko universitetas, 1976.
- Šaulauskas M. P., 1998 – Marius Povilas Šaulauskas, „Lietuva iki ir po 1990-ųjų: apie modernizaciją ir galvojimo būdą“, in: *Problemos*, 1998, t. 53, p. 5–24.
- Švedas A., 2009 – Aurimas Švedas, *Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1990)*, Vilnius: Aidai, 2009.
- Vaiseta T., 2018 – Tomas Vaiseta, *Vasarnamis. Vilniaus psichiatrijos ligoninės socialinė istorija 1940–1990*, Vilnius: Lapas, 2018.
- Vilniaus universiteto istorija 1940–1979*, 1979 – *Vilniaus universiteto istorija 1940–1979*, ats. redaktorius Andrius Bendžius, Vilnius: Mokslas, 1979.
- Zulumskytė A., 2014 – Aušrinė Zulumskytė, „Aukštųjų mokyklų sistema Lietuvoje 1940–1990 metais: raidos bruožai“, in: *Tiltai* (1), 2014, p. 105–120.
- Zweerde van der E., 1997 – Evert Van Der Zweerde, *Soviet Historiography of Philosophy. Istoriko-Filosofskaja Nauka*, Springer-Science+Business Media, B.Y, 1997.